

STABILIOJO CENTRO VEIKSMAŽODŽIŲ ŠAKNIES STRUKTŪRA

Irena KRUOPIENĖ

§ 1. Kaip rodo daugelio kalbų morfemų struktūros tyrinėjimai, savo garsine sandara skiriasi atskiros morfemos, pavyzdžiui, lietuvių kalbos šaknyse panaudojamos visos kalbai būdingos fonemos, afiksuose – tik nedidelė jų dalis (LKE, 1999, 424). Vienai kuriai kalbai paprastai būdinga tam tikra šaknies struktūra (Bloomfield, 1935, 243), tačiau veiksmažodžių šaknys savo fonotaktine sandara gali skirtis nuo vardažodžių.

Lietuvių kalbos vardažodžių šaknies struktūra išsamiai tyrinėta ir aprašyta V. Karosienės darbuose (1985a; 1985b; 1985c; 1986; 1987; 1989 ir kt.), o veiksmažodžio šaknies fonotaktikai dėmesio skirta kur kas mažiau¹. Šiuo rašiniu ir norima šiek tiek tą spragą užpildyti. Tyrimui panaudoti 893 bendrinės lietuvių kalbos veiksmažodžiai. Medžiaga rinkta iš „Dabartinės lietuvių kalbos žodyno“ (1993)²; svetimžodžių ir tarminės leksikos atsakytą.

§ 2. Kaip žinoma, veiksmažodžių šaknies centras³ labai sudėtingas ir nevienalytis: jame atsispindi įvairūs istoriniai ir morfonologiniai procesai⁴. Dėl to skirtinas stabilusis, kur šaknies balsis ar dvibalsis visose formose išlieka nepakitęs, pvz.: *dirba – dirbo, dirbti; ažia – aži, aži; rėkia – rėkė, rėkti; plaikia – plaikė, plaikti*, ir kintamasis – toks, kuriame vyksta įvairios balsių kaitos, pvz.: *lėkia – lėkė, lėkti; būra – būrė, būri; liėka – liko, likti; džiauna – džiovė, džiauti*. Dauguma dabartinės lietuvių kalbos veiks-

¹ Čia minėtinas S. Vaičiakauskytės (1998) magistro darbas (vad. G. Akelaitienė), kuriame apžvelgiama nemotyvuotų dviskiemenių veiksmažodžių šaknies struktūra, vokalizmo santykis su semantika.

² Kad būtų patogiau, naudotas V. Žilinskienės (1995) „Atgalinių dabartinės lietuvių kalbos žodynu“.

³ Pirminių veiksmažodžių šaknys tik vienskiemenės, todėl jų centrą sudaro vienas balsinis elementas. Indoeuropiečių veiksmažodžio šaknis irgi buvusi vienskiemenė, o vardažodžių – galėjo turėti ir daugiau skiemenių (plėtinių bei priesagų) (Benvenist, 1955, 202). Dabartinės lietuvių, latvių ir rusų vardažodžių šaknys taip pat gali būti dviskiemienės ir daugiaskiemienės (Karosenc, 1985a, 26–27; 1986, 56; Šulce, 1993, 7; Čurganova, 1973, 45–49).

⁴ Plačiau apie veiksmažodžių šaknies balsių kilmę, vokalizmo santykį su morfologine sandara ir semantika žr. (Kaukienė, 1994, 107–149), balsių kaitos išsamiai nagrinėjamos G. Akelaitienės (1993; 1994) darbuose.

mažodžių turi stabilųjį centrą, todėl straipsnyje ir analizuojama šio tipo šaknų struktūra⁵.

Be centrinės, labai svarbi ir periferinė šaknies dalis – priebalsiai, kurie gali būti išsidėstę abipus balsio. Prieš šaknies centrą (*V*) esantys elementai – šaknies pradžia, arba inicialė (*C_i*), po centro – šaknies pabaiga, arba finalė (*C_f*)⁶. Yra ir tokių šaknų, kurios prasideda tiesiog balsine dalimi (be inicialės), pvz.: *auga* – *ąugo*, *ąugti*; *ūžia* – *ūžė*, *ūžti*; *ėda* – *ėdė*, *ėsti*, tačiau tai nėra labai būdingas tipas. Paprastai inicialę sudaro nuo vieno iki trijų priebalsių: *nėša* – *nėšė*, *nėšti*; *grižbia* – *grižbė*, *grižbti*; *skveřbia* – *skveřbė*, *skveřbti*, finalę, – nuo vieno iki keturių narių: *sėga* – *sėgė*, *sėgti*; *bėldžia* – *bėldė*, *bėlsti*; *buřzia* – *buřzė*, *buřzti*; *šniřpšcia* – *šniřpštie*, *šniřpšti*. Kitaip tariant, veiksmažodžio, kaip ir vardažodžio (Karosienė, 1985b, 122–123), inicialė fakultatyvi, o finalė – būtina⁷. Trumpai šaknies struktūrą galėtume apibūdinti taip: (*C₀*)*VC_f*¹, o kaip tai realizuojama, galima pasakyti tik nustatčius sudedamųjų dalių inventorius, aprašius jungimo ypatumus ir kitus šaknies garsinę sandarą lemiančius veiksnius.

§ 3. Stabiliojo centro veiksmažodžių šaknies centras gali būti ilgas arba trumpas. Kai centro poziciją užima ilgieji balsiai (*V*) arba sudėtiniai dvibalsiai (*V''*), turime ilgąjį šaknies centrą, pvz.: *bėga* – *bėgo*, *bėgti*; *ruošia* – *ruošė*, *ruošti*; *nóksta* – *nóko*, *nókai*; *baigta* – *baigė*, *baigti*, o kai šaknies pagrindas yra trumpasis balsis (*V*) – trumpąjį, pvz.: *lįpa* – *lįpo*, *lįpti*; *sųpa* – *sųpo*, *sųpti*; *sėka* – *sėkė*, *sėkti*; *kąsa* – *kąsė*, *kąsti*.

Produktiviausios šaknys yra tos, kurių centre trumpieji balsiai (žr. 1 lent.). Jie sudaro 56,0% stabilijų centrų. Antrąją vietą (jų perpus mažiau) užima ilgieji balsiai (27,8%)⁸, o rečiausiai šaknies centro pozicijoje esti grynieji sudėtiniai dvibalsiai, kurie sudaro tik 16,2% stabiliojo centro šaknų⁹.

Priešakinės ir užpakalinės eilės balsinės fonemos stabiliojo centro šaknyse pasiskirsčiusios beveik vienodai, nors šiek tiek dažnesnės priešakinės (396 šaknys, arba 44,3%), negu užpakalinės (352 šaknys, arba 39,4% visų stabilijų šaknų).

⁵ Jos sudaro apie 80% tiriamųjų veiksmažodžių. Anksčiau kintamojo centro šaknų buvę daugiau. Kaip rodo kalbos istorijos faktai, visų tipų veiksmažodžiai yra turėję kelybūną ar kokybinę šaknies balsių kaitą (Kaukienė, 1994, 108). Kita vertus, dabartinės lietuvių kalbos kintamojo centro šaknų skaičius irgi būtų didesnis, tačiau čia turimi galvoje tik pirminiai veiksmažodžiai.

⁶ *V* – bet kuris balsis, *C* – bet kuris priebalsis.

⁷ Tokių veiksmažodžių, kaip *jója* – *jójo*, *jóti*; *úja* – *újo*, *úiti*; *sėja* – *sėjo*, *sėti*; *gáuna* – *gávo*, *gáuti*, [j] ir [v] sinchroniškai laikomi šaknies baigiamaisiais priebalsiais, plg. (Jaunius, 1908–1916, 139; Jablonskis, 1997, 88–90; Toporov, 1966, 120; Kazlauskas 1968, 325), taigi šio tipo šaknys traktuotinos kaip uždarosios. Plačiau apie tai žr. (Kruopienė, 1998, 87–90).

⁸ Kaip rodo skiemens statistinės struktūros analizė (Karosienė, Girdenis, 1990, 46), ilgieji skiemens bendrinės lietuvių kalbos žodžiuose dažnesni už trumpuosius, tačiau ilgųjų balsių vartojama mažiau negu trumpųjų. Derėtų atkreipti akis į tai, kad čia dėl kirčio pailgėję [a], [e] laikomi trumpųjų morfonemų variantais, o minėto straipsnio autoriai juos vertino kaip ilguosius.

⁹ Pagal šaknies centro produktyvumą ta pačia tvarka išsiriškioja lietuvių ir latvių vienskieminių vardažodžių šaknys (Karosienė, 1985b, 125; Šulce, 1993, 119).

§ 4. Ilgojo šaknies centro poziciją užima šešios ilgosios balsinės fonemos, rašte žymimos *o, y, ū, uo, é, ie* raidėmis, keturi vadinamieji nosiniai balsiai, žymimi raidėmis *a, e, ĭ, u*, ir grynieji sudėtiniai dvibalsiai [*au*], [*ei*], [*ai*], [*ui*]. Segmentai [*ie*], [*uo*] fonologiskai laikomi savarankiškoms kintamos artikuliacijos fonemomis ir priskiriami ilgųjų balsių klasei (Girdenis, 1995, 85–87, 169)¹⁰.

Produktyviausias iš ilgųjų balsių yra [*o*]¹¹, pvz.: *lōšia – lōšē, lōšti; sprōgsta – sprōgo, sprōgti*, randamas 59 šaknyse, arba 23,8% visų ilgąjį balsį turinčių šaknų. Nedaug atsilieka ir šaknys su [*ie*] (55 atvejai: *spiēčia – spiētē, spiēsti*) ir [*i*] (45 atvejai: *vīsta – vīto, vīsti*). Beveik vienodai šaknų su ilgaisiais [*u*] (*trūksta – trūko, trūkti*) ir [*e*] (*blēsta – blēso, blēsti*). Ne tokios populiarios šaknys su [*uo*] (*ruōšia – ruōšē, ruōšti*) ir labai mažai tėra šaknų su ilgaisiais (nosiniais) balsiais [*e*] (*tēsia – tēšē, tēsti*) ir [*a*] (*blāzga – blāzgdējo, blāzgdēti*)¹².

Daugiausia ilgojo vokalizmo šaknų rasta su dvibalsiu [*au*] – 88 atvejai (60,7% dvibalsinių centrų, arba 22,4% visų ilgojo šaknies centro veiksmoždžių), pvz.: *āuga – āugo, āugti; plāukia – plāukē, plāukti; lāužia – lāužē, lāužti*¹³.

Tai patvirtina ir statistiniai duomenys: [*au*] vokalizmo veiksmoždžiai paprastai tekstuose dažnesni už kitus (Žilinskienė, 1990). Rečiau šaknies centrą sudaro dvibalsiai [*ei*] (*kėikia – kėikē, kėikti; lėidžia – lėido, lėisti*) ir [*ai*] (*baigia – baigē, baigti; laiko – laikē, laikyti*). Rečiausias ne tik ilgojo, bet apskritai viso stabiliojo centro šaknų – dvibalsis [*ui*], su kuriuo rastos tik dvi šaknys: *kūičia – kūitē, kūisti; mūiusto – mūištē, mūiysti*¹⁴.

Įdomu tai, kad pačios produktyviosios ir pačios neproduktyviosios balsinės fonemos veiksmoždžių ir vardažodžių šaknyse sutampa, plg.: iš ilgųjų balsių dažniausiai [*o*], retesni – [*e*], [*uo*], [*e*], [*a*]; iš dvibalsių dažniausiai [*au*], rečiausiai [*ui*] (Karasienė, 1985b, 123).

¹⁰ Lietuvių kalbos fonemų dažnumo tyrimas, atliktas atsižvelgiant į visas galimas dvibalsių fonologines interpretacijas, labiausiai remia požiūrį, kad [*ie*], [*uo*] – savarankiškos fonemos (Girdenis, Karosienė, 1995, 77–78). A. Pakerio (1986, 37–175) nuomone [*ie*], [*uo*] laikytini savarankiškoms, bet dvibalsinėmis fonemomis. J. Kazlauskas (1966, 75), matyt, sekdamas Hjelmselevu, [*ie*], [*uo*] priskiria dvibalsių klasei ir traktuoja kaip dviejų fonemų junginius. Eksperimentinis šiaurės žemaičių segmento [*ie*] prieš minkštą (*ie / -C*) ir prieš kietą priebalsį (*ie / -C*) tyrimas rodytų, kad ši fonema susideda ne iš dviejų, o iš trijų dalių: [*i*] + [*e*] + [*e*] ir siūloma vadinti polifongo terminu [iš A. G i r d e n i o pranešimo 2000 04 07 doktorantų seminare].

¹¹ Lietuvių vardažodžių šaknies centre iš ilgųjų balsių taip pat dažniausiai [*o*] (Karasienė, 1985a, 30), o latvių – ilgisnis [*a*] (Šulce, 1993, 26), genetiškai atliepiantis lietuvių [*o*], plg.: lic. *nōkti* : la. *nākt* (Endzelins, 1982, 423).

¹² Kaip rodo bendrinės lietuvių kalbos fonemų dažnumo tyrimas, [*o*] taip pat pirmąja, tačiau kitos fonemos ten išsirikiuoja taip: *lo / t, lē / t, li / t, la / t, lu / t, le / t, liel, luo* (Karasienė, Girdenis, 1993, 31). Skirtingą jų išsidėstymą, be abejo, lemia ir tai, kad kai kurios fonemos kur kas dažnesnės žodžių galūnėse negu šaknyse.

¹³ Dvibalsis [*au*] dažniausiai lietuvių ir latvių vardažodžių centre (Karasienė, 1985a, 30; Šulce, 1993, 26).

¹⁴ Lietuvių kalboje [*ui*] labai retas dvibalsis, ir jo kilmė daug kuo neiški (Zinkevičius, 1980, 79). Tuo, matyt, aiškintinas ne tik veiksmoždžių, bet ir vardažodžių su [*ui*] šaknų neproduktyvumas, plg. (Karasienė, 1985b, 123).

I l e n t i ė . Stabilio centro produktyvumas

Ilgasis centras			Trumpasis centras		
\bar{V}	Šaknų sk. (%)	$V^{i'}$	Šaknų sk. (%)	\bar{V}	Šaknų sk. (%)
[o]	59 (23,8%)	[au]	88 (60,7%)	[e]	158 (31,6%)
[ie]	55 (22,2%)	[ei]	34 (23,4%)	[u]	131 (26,2%)
[i]	45 (18,1%)	[ai]	21 (14,5%)	[a]	107 (21,4%)
[u]	33 (13,3%)	[ui]	2 (1,4%)	[i]	104 (20,8%)
[ę]	30 (12,1%)				
[uo]	19 (7,7%)				
[e]	4 (1,6%)				
[a]	3 (1,2%)				
Iš viso (%)	248 (27,8%)		145 (16,2%)		500 (56,0%)

§ 5. Trumpojo vokalizmo šaknies centre gali būti visi trumpieji balsiai [e], [a], [i], [u]: *vėja – vėžė, vėžti; kása – kāsė, kāsiti; lpa – lpo, lpti; sūka – sūko, sūkai*¹⁵. Dėl kirčio paigėję trumpieji [e], [a] kai kuriose veiksmažodžio formose, pvz.: *nėša, nėsė; rāka, rākė*, laikomi stabiliu trumpoju šaknies centru, kadangi lietuvių kalbos trumpųjų ir ilgųjų balsių kiekybinė opozicija paprastai nepriklauso nuo kirčio, plg.: *tiria – tyrė; dūria – dūre*¹⁶. Pozicinis balsių [e], [a] ilgumas šaknies centre kokio nors svarbesnio vaidmens neatlieka ir vertintinas kaip fonologinė kaita¹⁷.

Dažniausias trumpojo vokalizmo šaknies centre [e]: 158 atvejai, arba 31,9% visų trumpąjį balsį turinčių šaknų. Balsis [u] rastas 131 šaknyje ir sudaro 26,2% trumpojo vokalizmo šaknų, o [a] ir [i] pasiskirstę labai vienodai: 107 atvejai (arba 21,4%) ir 104 atvejai (arba 20,8% trumpųjų centrų)¹⁸. Taigi visi trumpieji balsiai šaknies centre gerokai dažnesni už ilguosius balsius ar dvibalsius.

¹⁵ Skirtingai nuo vardažodžių (Karosienė, 1985b, 130), neaptikta nė vieno atvejo su trumpoju [ɔ], kadangi šis balsis priklauso fonologinei periferijai ir vartojamas tik svetimos kilmės žodžiuose, o jie beveik visada vardažodžiai (Girdenis, 1995, 169).

¹⁶ Kalbotyroje būta mėginimų (Toporova, 1972, 140) ilguosius balsius traktuoti kaip atitinkamus trumpuosius, tik turinčius prozodinį ilgumo požymį. Tokiu atveju iš sistemos iškristų [e] ir [o], neturintys trumpųjų atitikmenų, plg. (Girdjanis, 1976, 305).

¹⁷ Trumpųjų ir paigintųjų [e], [a] kaitaliojimas su tam tikra išlyga galėtų būti traktuojamas kaip neopafonija, ir į tokias kaitas reikėtų žiūrėti, kaip į pereinamąją grandį tarp fonetinių (priklausančių nuo garsinės aplinkos) ir morfonologinių (nuo garsinės aplinkos nepriklausančių) kaitų (Venckutė, 1979, 94–96; 1981, 183; DLKG, 1994, 44). Anot G. Akelaitienės (1993, 56), šių balsių kiekybės kaitas kirčiuotoje pozicijoje laikytinas morfonologine neutralizacija.

¹⁸ Pagal fonemų dažnumą (Karosienė, Girdenis, 1993, 31) šie balsiai išsiričiuoja kiek kitaip – [a], [i], [e], [u] – ir labiau primena trumpųjų balsių išsidėstymą vardažodžių šaknyse, plg.: [a], [e], [i], [u] (Karosienė, 1985b, 123); abiem atvejais dažniausias [a], rečiausias [u]. Balsis [a] dažniausias ir latvių vardažodžių

Kalbant apie trumpąjį vokalizmą, turima galvoje, kad šaknies pagrindą gali sudaryti ne tik „savarankiški“ balsiai, esantys prieš *S* ir *T* tipo priebalsius, pvz.: *nėša – nėšė, nėšti; riša – rišo, rīšti; kāsa – kāsė, kāsti; sūpa – sūpo, sūpti; līpa – līpo, līpti*, bet ir mišriųjų dvigarsių pirmieji dėmenys, pvz.: *veikia – veikė, veikti; kuīpia – kuīpė, kuīpti; gelsta – gelto, gelsti; skalbia – skalbė, skalbti*¹⁹. Tokie šaknies centrai sudaro 53,8% visų trumpąjį šaknies balsį turinčių tiriamųjų veiksmazodžių (žr. 2 lent.).

2 l e n t e l ė . Trumpojo centro šaknų produktyvumas

Šaknies balsis	Ū centrų skaičius	Ū+R tipo centras				Ū+R centrų skaičius	Bendras centrų skaičius
		<i>r</i>	<i>n</i>	<i>l</i>	<i>m</i>		
[e]	66	38	20	22	12	92	158
[u]	63	45	11	6	6	68	131
[a]	62	28	7	7	3	45	107
[i]	40	36	15	9	4	64	104
Iš viso	231	147	53	44	25	269	500
(%)	46,2%	29,4%	10,6%	8,8%	5,0%	53,8%	

Kaip matyti iš lentelės, tik vienu atveju, kai šaknies centre yra balsis [a], Ū tipo centrų skaičius didesnis (62 šaknys) už Ū+R tipą (45 šaknys). Kitais atvejais, kai šaknies centre atsiduria [e], [u], [i], dažnesnės yra Ū+R tipo šaknys. Kitaip tariant, trumpieji balsiai prieš *R* poklasio priebalsius dažnesni negu prieš *S* ir *T*.

Ū tipo centre dažniau randami balsiai [e] (66 šaknys: *kēpa – kēpė, kēpti; sēka, sėkė, sėkti; lēsa – lēsė, lėsti; vėža – vėžė, vėžti*), [a] (62 šaknys: *sāko – sākė, sakyti; žāgia – žāgė, žāgti; kāsa – kāsė, kāsti*) ir [u] (63 šaknys: *sūka – sūko, sūkti; brūka – brūko, brūkti; lūpa – lūpo, lūpti*). Retesnės Ū tipo šaknys su [i] (40 atvejų: *līpa – līpo, līpti; rīta – rīto, rīsti; kīša – kīšo, kīšti*).

Ū+R tipo šaknimis būdingesni [e] (92 šaknys: *meīkia – meīkė, meīkti; deīgia – deīgė, deīgti; meldžia – meldė, melsti*), [u] (68 šaknys: *muīkia – muīkė, muīkti; jūngia – jūngė, jūngti; sulpia – sulpė, sulpti*) ir [i] (64 šaknys: *niīsta – niīto, niīsti; silpsta – silpo, silpti; biīmbia – biīmbė, biīmbti*) balsiai, kur kas mažiau su [a] (45 šaknys: *paīpia – paīpė, paīpti; vaīgsta – vaīgo, vaīgti; kaīšia – kaīšė, kaīšti*).

Iš Ū+R (išplėstinių) centrų populiariausias junginys su balsinguoju [r] – 147 šaknys, arba 29,4% visų trumpojo vokalizmo šaknų. Šį priebalsį labiausiai linkęs prisii-

šaknyse (Šulcė, 1993, 26). Didesnį [e] centro šaknų produktyvumą reikėtų aiškinti tuo, kad kaiti atveju [e] paprastai neįžymėtas, pgl. *lėsti* : *lasioti*, todėl ir būdingesnis pirminiams veiksmazodžiams.

¹⁹ Kita vertus, tautosilabine grupė Ū+R galima būtų laikyti ir savarankišku ilguoju arba išplėstiniu šaknies centru (Karosienė, 1985b, 124–125).

jungti [u]. Gerokai mažiau junginių su balsingaisiais [n] ir [l] (atitinkamai 10,6% ir 8,8%), o rečiausias su [m] – 5,0% visų trumpųjų centrų. Ta pačia tvarka šie priebalsiai išsidėsto ir pagal fonemų dažnumą: [r], [n], [l], [m] (Karasienė, Girdenis, 1993, 34).

3 lentelė. Centro ir priebalsinių dėmenų junglumas

Eil. Nr.	Inicialė				V	Finalė				Iš viso
	∅	C	CC	CCC		C	CC	CCC	CCCC	
	a	b	c	d		e	f	g	h	
1	2	84	66	6	e	58	85	8	7	158
2	11	76	42	2		53	61	12	5	131
3	6	60	40	1	a	50	42	7	8	107
4	4	64	34	2	i	34	57	8	5	104
Š.sk. →	23	284	182	11	∇	195	245	35	25	500
5	1	27	29	2	o'	48	8	3		59
6	2	27	24	2	ie	52	3			55
7	1	25	19			34	7	4		45
8	3	17	12	1	u'	28	4	1		33
9	1	18	11		ę'	28	1	1		30
10	1	14	4		uo	19				19
11		2	2		e'	4				4
12	–	1	2	–	a'	–	3	–	–	3
Š. sk.	9	131	103	5	∇	213	26	9	–	248
13	4	39	42	3	au	77	9	2		88
14		20	13	1	ei	32	2			34
15		16	5		ai	20	1			21
16	–	2	–	–	ui	1	1	–	–	2
Š. sk.	4	77	60	4	V ^v	130	13	2	–	145
Iš viso	36 4,0%	492 55,1%	345 38,6%	20 2,2%		538 60,2%	284 31,8%	46 5,2%	25 2,8%	893

§ 6. Kaip jau minėta, šaknies centro balsinių fonemų produktyvumas nevienodas. Be to, skiriasi ir jų junglumas su pradinėmis bei galinėmis priebalsių grupėmis²⁰.

²⁰ Šiuo atžvilgiu šaknies struktūra labai panaši į skiemenis, kur galinių priebalsių (implozinė) grupė labiau susijusi su centru negu eksplozinė, plg. (Girdenis, 1995, 106; Blevins, 1995, 215).

Gausiausiai priebalsių junginiai realizuoti tuo atveju, kai šaknies centrą sudaro trumpieji balsiai (žr. 3 lent.). Pastebėtas (plg. Karosienė, 1985b, 124) gaudus ryšys tarp šaknies centro ir finalės tada, kai finalė yra keturnarė: tik trumpieji centrai gali prisijungti maksimalią galinę priebalsių grupę²¹.

Initialių pavyzdžiai²²

a1: <i>éngė</i>	b1: <i>dėgė</i>	c1: <i>žnėko</i>	d1: <i>skrėto</i>
a2: <i>uřbė</i>	b2: <i>niuřzgė</i>	c2: <i>brūko</i>	d2: <i>sprūko</i>
a3: <i>ārė</i>	b3: <i>rādo</i>	c3: <i>kvařšo</i>	d3: <i>spragėjo</i>
a4: <i>išo</i>	b4: <i>mīto</i>	c4: <i>žlbo</i>	d4: <i>strigo</i>
a5: <i>ošė</i>	b5: <i>noko</i>	c5: <i>siopo</i>	d5: <i>sprógo</i>
a6: <i>ižžė</i>	b6: <i>liėtė</i>	c6: <i>stiėbė</i>	d6: <i>skrėjo</i>
a7: <i>įzgė</i>	b7: <i>výto</i>	c7: <i>gržšo</i>	d7: <i>–</i>
a8: <i>ūžė</i>	b8: <i>pūkštė</i>	c8: <i>trūko</i>	d8: <i>sprādo</i>
a9: <i>ėdė</i>	b9: <i>bėgo</i>	c9: <i>spėjo</i>	d9: <i>–</i>
a10: <i>úodė</i>	b10: <i>suokė</i>	c10: <i>skaiodė</i>	d10: <i>–</i>
a11: <i>–</i>	b11: <i>tęšė</i>	c11: <i>gręžė</i>	d11: <i>–</i>
a12: <i>–</i>	b12: <i>mūstė</i>	c12: <i>blązgėjo</i>	d12: <i>–</i>
a13: <i>áugo</i>	b13: <i>kiaūto</i>	c13: <i>skaiūdė</i>	d13: <i>skliaūdė</i>
a14: <i>–</i>	b14: <i>keipo</i>	c14: <i>smeigė</i>	d14: <i>skleidė</i>
a15: <i>–</i>	b15: <i>galšo</i>	c15: <i>kvalto</i>	d15: <i>–</i>
a16: <i>–</i>	b16: <i>kaūtė</i>	c16: <i>–</i>	d16: <i>–</i>

Finalių pavyzdžiai

e1: <i>žnėko</i>	f1: <i>speiėgė</i>	g1: <i>džeřzgė</i>	h1: <i>kveikštė</i>
e2: <i>šiupo</i>	f2: <i>stulbo</i>	g2: <i>niuřzgė</i>	h2: <i>uikštė</i>
e3: <i>dāžė</i>	f3: <i>tařpo</i>	g3: <i>tařškė</i>	h3: <i>řvaiikštė</i>
e4: <i>itko</i>	f4: <i>siłpo</i>	g4: <i>gritřzdo</i>	h4: <i>řniřpstė</i>
e5: <i>tólo</i>	f5: <i>tróřko</i>	g5: <i>řnópstė</i>	h5: <i>–</i>
e6: <i>lėjo</i>	f6: <i>plieřkė</i>	g6: <i>–</i>	h6: <i>–</i>
e7: <i>(at)lýžo</i>	f7: <i>rýřko</i>	g7: <i>řniřpstė</i>	h7: <i>–</i>
e8: <i>dūko</i>	f8: <i>brāzgė</i>	g8: <i>pūkštė</i>	h8: <i>–</i>
e9: <i>rėžė</i>	f9: <i>brėřko</i>	g9: <i>kvėkštė</i>	h9: <i>–</i>
e10: <i>juokė(si)</i>	f10: <i>–</i>	g10: <i>–</i>	h10: <i>–</i>
e11: <i>rėžė</i>	f11: <i>–</i>	g11: <i>–</i>	h11: <i>–</i>
e12: <i>–</i>	f12: <i>blązgėjo</i>	g12: <i>–</i>	h12: <i>–</i>

²¹ Kiek kitaip yra latvių kalboje, kadangi ne visi vardžodžių šaknies trumpieji balsiai, pavyzdžiui [e] ir [ę], jungiasi su keturnarė priebalsių grupe (Šulce, 1993, 26).

²² Raidė nurodo inicialės (finalės) tipą, o skaičius – šaknies centrą. Užrašymą a1: *éngė* reikėtų suprasti: trumpojo e centro šaknis be inicialės.

e13: snáudė	f13: čiaūškė	g13: šniaūkštė	h13:
e14: leipi	f14: rėiškė	g14:	h14:
e15: kalto	f15: páistė	g15:	h15:
e16: kaitė	f16: miúistė	g16:	h16:

Šaknies centro inventorius visiškai panaudojamas tik tada, kai inicialė vienanarė. Šakny, neturinčių inicialės, centre nepasitaikė ilgųjų [e], [aː] ir dvibalsių [ei], [ai] ir [ui]. Su dvinare inicialė nesijungia tik [ui], o su trinare – kur kas didesnis centrų skaičius: [iː], [eː], [uo], [eː], [aː], [ai] ir [ui].

Vienanarė finalė nebūdinga centrui [aː], dvinarė – [uo] ir [eː]. Menkai realizuotos šaknys su trinarėmis finalėmis: nerasta junginių su [ie], [uo], [eː], [aː], [ei], [ai], [ui]. Taigi patys neproduktyvieji veiksmažodžių šaknies centrai nelinkę prisijungti didesnių priebalsių grupių. Be to, šaknies centro kiekybė turi reikšmės ne tik priebalsių junglumui, bet ir šaknų produktyvumui. Trumpojo vokalizmo šaknys su visomis inicialėmis ir beveik visomis finalėmis realizuojamos geriau negu ilgojo²³, pgl.:

Inicialė	Finalė
ØV̄ 23 : ØV̄ 13 (iřzo, éde)	V̄C 195 : V̄C 343 (pėšė, dūko)
CV̄ 284 : CV̄ 208 (lūpo, vóžė)	V̄CC 245 : V̄CC 39 (niřto, tróško)
CCV̄ 182 : CCV̄ 163 (žvarbo, spėjo)	V̄CCC 35 : V̄CCC 11 (druņstė, švókštė)
CCCV̄ 11 : CCCV̄ 9 (sprūko, sprūdo)	V̄CCCC 25 : – (pruņkštė)

Tik tuo atveju, kai finalė vienanarė, produktyvesnės ilgojo vokalizmo šaknys.

§ 7. Kalbant apie bendrą priebalsinių dėmenų kiekį galima teigti, kad, didėjant pradinių ar galinių priebalsių skaičiui, pastebimai mažėja šaknų. Iš 893 stabiliojo centro šaknų 492 (arba 55,1%) turi vienanarę inicialę (rāšo – rāšė, rašyti) ir 538 (arba 60,2%) vienanarę finalę (kāla – kālė, kálti). Dvinarė inicialė būdinga 345 šaknims (arba 38,6%), pvz.: klója – klójo, klóti, o dvinarė finalė – 284 (arba 31,8%), pvz.: brėkšta – brėško, brėkšti. Mažiausiai šaknų su trinare inicialė – 20 (arba 2,2%), pvz.: skriaūdzia – skriaūde, skriaūsti, su trinare finale 46 (arba 5,2%), pvz.: biřzgė, biřgti, su keturnare finale 25 šaknys (arba 2,8%) pvz.: geřgždžia – geřgždė, geřgžti. Tačiau šiam dėsningumui su nedidelėmis išimtimis paklūsta tik ilgojo vokalizmo šaknys. Trumpieji centrai kur kas dažniau prisijungia dvinarę galinių priebalsių grupę (245 šaknys: rėzga – rėzgė, rėgti; malšta – malšo, malšti; kiňko – kiňkė, kinkyti; kuřsta – kuřto, kuřsti) negu vienanarę (195 šaknys: plėrsta – plėro, plėrti; prāšo – prāšė, prašyti; miřsta – mirė, miřti), be to, tik tai trumpieji balsiai jungiasi ir su keturnare priebalsių grupe (pruņkščia – pruņkštė, pruņkšti; švaňkščia – švaňkštė, švaňkšti: šnerkščia – šnerkštė, šnerkšti; iňkščia – iňkštė, iňkšti. Vadinasi, veiksmažodžio (kaip ir vardažodžio (Karosienė, 1985b, 124)) trumpieji šaknų centrai, prisi-

²³ Čia turimi galvoje ilgieji balsiai ir grynyciji sudėtiniai dvibalsiai.

jungdami papildomą priebalsį, tarsi kompensuoja savo trumpumą. Šią funkciją neabejotinai atlieka balsingieji priebalsiai, tiesiogiai einantys po trumpųjų balsių ir sudarantys minėtą $\check{V}+R$ išplėstinį centrą, pvz.: *šelpia – šelpė, šelpiti; niurzia – niurzgė, niuržgti; urkščia – urkštė, urkšti*.

Pradiniams priebalsių junginiams stabilūs šaknies centras kokios nors svarbės įtakos neturi. Tiek ilgasis, tiek trumpasis balsis gali jungtis ir su vienanare, ir su dvinare, ir su trinarė iniciale, pvz.: *dėga – dėgė, dėgti ir bėga – bėgo, bėgti; brūka – brūko, brūkti ir trūksta – trūko, trūkti; striūga – strigo, strigti ir sprūsta – sprūdo, sprūsti*.

§ 8. Nors maksimali pradinė priebalsių grupė susideda iš trijų, o galinė iš keturių priebalsių, nerasta nė vieno atvejo, kur šaknis turėtų ir didžiausią iniciale, ir didžiausią finalę (*CCCVCCCC* modelis). Kaip ir vardažodžių (Karosene, 1985a, 54), bendras priebalsių skaičius neprašoka šešių²⁴. Kita vertus, veiksmožodžiams nebūdingas ir *CCCVCCC* modelis, kurį sudaro trinarė iniciale ir trinarė finalė²⁵. Tai rodo, kad šaknies struktūrą lemia ne tik ribotas priebalsių skaičius, bet ir jų išsidėstymas centro atžvilgiu²⁶. Veiksmožodžio šaknies struktūrą apibūdina 14 modelių, tačiau jų produktyvumas labai skiriasi (žr. 4 lent.).

Trumpai priebalsių pasiskirstymą galėtume apibūdinti kiekybinės kompensacijos dėsniu: didėjant inicialei, mažėja finalės priebalsių skaičius, ir atvirkščiai. Geriausiai realizuojami tie šaknų modeliai, kuriuos sudaro du arba trys priebalsiai – vidutinio sudėtingumo šaknys. Pats produktyviausias, be abejo, *CVC*²⁷, būdingas 34,5% šaknų. Tiek pačios paprasčiausios, tiek ir sudėtingiausios struktūros nėra populiarios, pvz.: *VC – 1,8%* ir *CCVCCCC – 2,1%* visų tiriųjų šaknų. Asimetriskosios šaknys, kaip ir vardažodžių (Karosene, 1985a, 57), gerokai retesnės negu tos, kur priebalsiai aplink centrą išsidėsto tolygiau, pgl.: *CVC – 34,5%* ir *VCC – 1,6%*; *CCVC – 22,3%* ir *VCCC – 0,6%*; *CCVCC – 11,3%* ir *CVCCC – 1,7%* šaknų.

§ 9. Apibendrinant galima pasakyti, kad stabiliojo šaknies centro poziciją užima 12 balsinių fonemų ir 4 dvibalsiai. Kaip ir lietuvių bei latvių vardažodžių, pirmoji vieta pagal produktyvumą tenka trumpiesiems balsiams, antroji – ilgiesiems, o pasutinę užima dvibalsiai. Skirtingai nuo vardažodžių, šiek tiek dažnesni priešakinės eilės balsiai. Lyginant veiksmožodžio stabiliojo centro balsinių fonemų produktyvumą su lie-

²⁴ Šiuo atžvilgiu šaknies struktūra primena lietuvių ir latvių viensiemenių žodžių struktūrą, kur didžiausias priebalsinių fonemų skaičius toks pat (Rūčkė-Draviņa, 1972, 146). Išorinį žodžio, šaknies ir skiemens struktūros panašumą ypač gerai iliustruoja garsažodžiai, pvz.: *prūnkšti, cėrkšti, bėrkšti*. Kitose kalbose (anglų, arabų) žodžio ir skiemens galinių priebalsių skaičius paprastai nesutampa (Goldsmith, 1995, 20).

²⁵ Negausiai šis modelis realizuotas ir lietuvių bei latvių vardažodžių šaknyse – po du–tris atvejus (Karosene, 1985a, 55; Šulce, 1993, 23).

²⁶ Konkrečių poklasių priebalsiai aplink centrą išsidėsto ne bet kaip, o sudarydami tam tikrus derinius (priebalsių sekas), bet tai jau būtų atskiro rašinio tema.

²⁷ Šio modelio šaknys dominuoja ne tik lietuvių, bet ir latvių bei rusų kalbose (Karosene, 1985a, 58; Šulce, 1993, 7; Čurganova, 1973, 43).

tuvių bendrinės kalbos fonemų dažnumu, matyti, kad jų išsidėstymas irgi šiek tiek skiriasi. Iš ilgojo centro šaknų dažniausias su dvibalsiu [au] ir ilguoju [o], trumpojo centro šaknyse populiariausias balsis [e]. Trumpieji balsiai, išskyrus [a], labiau linkę sudaryti $\check{V}+R$ išplėstinius centrus.

4 lentelė. Šaknų struktūrinių modelių produktyvumas

Modelis	Šaknų skaičius	(%)	Pavyzdžiai
<i>CVC</i>	308	34,5%	<i>rėkė, sūpo, tēmo</i>
<i>CCVC</i>	199	22,3%	<i>žlūgo, staugė, kniso</i>
<i>CVCC</i>	164	18,4%	<i>ruūgė, kaišė, zižė</i>
<i>CCVCC</i>	101	11,3%	<i>treškė, žliuūbė, knarkė</i>
<i>CCVCCC</i>	26	2,9%	<i>šniōkštė, griūzdō, pleškė</i>
<i>CCVCCCC</i>	19	2,1%	<i>šnerpštė, švirktė, pruiktė</i>
<i>VC</i>	16	1,8%	<i>āudė, ōšė, iēžė²⁸</i>
<i>CCCVVC</i>	15	1,7%	<i>strigo, sprōgo, skrējo</i>
<i>CVCCC</i>	15	1,7%	<i>puřškė, niuūzgė, pūkštė</i>
<i>VCC</i>	14	1,6%	<i>uūbė, ēngė, irzo</i>
<i>CCCVCC</i>	5	0,6%	<i>skveūbė, sprūngo, sklēmė</i>
<i>VCCC</i>	5	0,6%	<i>iūzgė, uūškė, uūzgė</i>
<i>CVCCCC</i>	4	0,4%	<i>geūgždė, gaūgždė, giūgždėjo</i>
<i>VCCCC</i>	2	0,2%	<i>iūktė, uūktė</i>

Nevenodas šaknies centro junglumas su pradinėmis bei galinėmis priebalsių grupėmis. Pastebėtas glaudesnis ryšys tarp šaknies ir finalės, kadangi tik trumpieji centrai gali prisijungti maksimalią priebalsių grupę. Centro kiekybė turi įtakos šaknų produktyvumui: trumpieji centrai tiek su pradinėmis, tiek su galinėmis priebalsių grupėmis realizuojami geriau negu ilgieji.

Veiksmažodžio šaknyse realizuojama 14 struktūrinių modelių, kuriuose bendras priebalsių skaičius nepašoka šešių. Paprastesnės struktūros šaknys, išskyrus *VC*, dažnesnės už sudėtingesniausias. Šaknų produktyvumą lemia ne tik priebalsių skaičius, bet ir jų išsidėstymas centro atžvilgiu: asimetriškos struktūros šaknys gana retos. Dominuoja vidutinio sudėtingumo šaknys, iš kurių dažniausias *CVC* modelis²⁹.

²⁸ Prieš šaknies [ie] tariamas [j], pgl. [jižžė], [jieškōjo], čia traktuojamas kaip nefoncinis balsio priedėlis – glaidas.

²⁹ Už pastabas ir vertingus patarimus autorė nuoširdžiai dėkinga prof. habil. dr. A. Girdoniui.

THE STRUCTURE OF STABLE NUCLEUS ROOTS OF VERBS

Summary

The article presents a structural description of the roots with the nucleus (vowel or diphthong), which has never changed in the basic forms of the verb, e. g. *dirba – dirbo, dirbti* 'to work'; *rėkia – rėkė, rėkti* 'to shout'; *plaukia – plaukė, plaukti* 'to swim'. An analysis is given to the roots as well as to the initial and final consonant clusters. The comparison of the structure of verbal roots with Lithuanian and Latvian, has shown some differences, e. g. there are 14 structural models of the verbal roots, but there are 15 structural models of the Lithuanian and Latvian nominal roots.

LITERATŪRA

- Akelaitienė G.*, 1994, Morfonologinės kickybinės kaitos prezenso : preterito paradigmoje. – *Kalbotyra*, t. 43 (1), 5–10.
- Akelaitienė G.*, 1993, Morfonologinės balsių kaitos dabartinėje lietuvių kalboje: Humanit. mokslų daktaro laipsnio disertacija. Vilnius: VPI.
- Benvenist*, 1955 – Бенвенист Э. Индоевропейское именное словообразование. Москва: Изд-во иностранной литературы.
- Blevins J.*, 1995, The Syllable in Phonological Theory. – *The Handbook of Phonological Theory* / Ed. by John A. Goldsmith. Cambridge: Blackwell Publishers, 206–244.
- Bloomfield L.*, 1935, *Language*. London: George Allen & Unwin LTD.
- Čurganova*, 1973 – Чурганова В. Г. Очерк русской морфологии. Москва: Наука.
- DLKG* – Dabartinės lietuvių kalbos gramatika / Red. V. Ambrazas. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1994.
- DLKŽ* – Dabartinės lietuvių kalbos žodynas / Ats. red. S. Keinys. Vilnius: Mokslo ir encikl. leidykla, 1993.
- Endzelīns J.*, 1982, *Darbu izlase*. T. 4 (2). Rīga: Zinātne.
- Girdenis A.*, 1995, *Teoriniai fonologijos pagrindai*. Vilnius.
- Girdenis A., Karosienė V.*, 1995, Fonemų dažnumai ir lietuvių kalbos dvibalsių fonologinė interpretacija. – *Baltistica*, t. 30 (1), 67–78.
- Girdjanis*, 1976 – Гирдянис А. [Рец. на кн.:] Балто-славянский сборник. Москва: Наука, 1972. – *Baltistica*, t.13 (1), 300–306.
- Goldsmith J.*, 1995, *Phonological Theory*. – *The Handbook of Phonological Theory* / Ed. by John A. Goldsmith. Cambridge: Blackwell Publishers, 1–23.
- Jablonskis J.*, 1997, *Lietuvių kalbos gramatika*. Vilnius: Mokslo ir encikl. leidykla.
- Jaunius K.*, 1908–1916 – Явнись К. Грамматика литовского языка (Kunigo Kazimiro Jaunius Lietuvių kalbos gramatika). Петроград.
- Karosienė*, 1985a – Каросене В. З. Фонотактическая структура именных корней в литовском литературном языке: Дис. канд. филол. наук. Вильнюс: ВГУ
- Karosienė V.*, 1985b, *Lietuvių vardažodžių vienskieminių šaknų struktūra*. – *Lietuvos TSR MA darbai. A serija*, t. 3 (92), 122–131.
- Karosienė V.*, 1985c, *Pradinių ir galinių priebalsių derinimas vienskiemenėse vardažodžių šaknyse*. – *Kalbotyra*, t. 36 (1), 18–31.
- Karosienė V.*, 1987, *Pirminių vardažodžių šaknų statistinės charakteristikos*. – *Kalbotyra*, t. 38 (1), 44–55.
- Karosienė V.*, 1989, *Dar dėl lietuvių vardažodinių šaknų fonemų dažnumų*. – *Kalbotyra*, t. 40 (1), 30–35.
- Karosienė V., Girdenis A.*, 1990, *Bendrinės kalbos žodžio ir skiemenis statistinė struktūra*. – *Kalbotyra*, t. 41 (1), 36–48.
- Karosienė V., Girdenis A.*, 1993, *Bendrinės kalbos fonemų dažnumai*. – *Kalbotyra*, t. 42 (1), 28–38.

- Karasiėnė V.*, 1986, Balsių ir dvibalsių distribucija dviskiemenėse vardažodžių šaknyse. – *Kalbotyra*, t. 37 (1), 56–66.
- Kazlauskas J.*, 1966, Lietuvių literatūrinės kalbos fonemų diferencinių elementų sistema. – *Kalbotyra*, t. 14, 73–75.
- Kazlauskas J.*, 1968, Lietuvių kalbos istorinė gramatika. Vilnius: Mintis
- Kruopienė I.*, 1998, Lietuvių kalbos veiksmažodžių atvirųjų šaknų problema. – *Kalbotyra*, t. 47 (1), 87–90.
- LKE* – Lietuvių kalbos enciklopedija / Rcd. V. Ambrazas. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1999.
- Pakerys A.*, 1986, Lietuvių bendrinės kalbos fonetika. Vilnius: Mokslas.
- Rūke-Draviņa V.*, 1972, Lietuviėšu un latvieėšu vārdu struktūra. – *Baltistica*, I priedas, 141–148.
- Šulce D.*, 1993, Nomenų saknų fonotaktiskā struktūra mūsdienu latvieėšu valodā (Salīdzinājumā ar mūsdienu lietuviėšu valodu): Filoloģijas doktora grāda disertācija. Liepāja: Liepājas pedagogiskā augstskola.
- Toporov*, 1966 – Топоров В. Н. Несколько замечаний о структуре флективной парадигмы литовского глагола в связи с проблемой порождения глагольных форм. – *Kalbotyra*, t. 14, 119–129.
- Toporova*, 1972 – Топорова И. Н. Дистрибуция фонем литовского языка. – *Балто – славянский сборник / Отв. ред. В. Н. Топоров*. Москва: Наука, 140–173.
- Vaičiakauskytė S.*, 1998, Nemotyvuotų dviskiemenių veiksmažodžių šaknics fonotaktika ir morfoloģinė kaitos: Magistro darbas. Vilnius: VPU.
- Vencutė R.*, 1979, Abliautas ir umliautas. – Aktualiosios kalbotyros problemos. Mokslinės konferencijos pakvietimas – programa ir tezės. Vilnius, 94–96.
- Vencutė R.*, 1981, Metafonija, apofonija ir neoapofonija. – *Baltistica*, t. 17 (2), 177–184.
- Zinkevičius Z.*, 1980, Lietuvių kalbos istorinė gramatika. T. I. Vilnius: Mokslas.
- Žilinskienė V.*, 1990, Lietuvių kalbos dažninis žodynas. Vilnius: Mokslas.
- Žilinskienė V.*, 1995, Atgalinis dabartinis lietuvių kalbos žodynas. Vilnius: MII.

Vilniaus universitetas
 Bendrosios kalbotyros katedra

[teikta
 1999 m. lapkričio 21 d.]